

4.3. A SZAKNYELVEK TÖRTÉNETÉBŐL

KISS JENŐ

4.3.1. BEVEZETÉS

A **társadalmi nyelvváltozatok** (szociolektusok) között a nyelvközösség társadalmi versenyképessége szempontjából a szaknyelvek kiemelten fontosak. Két fő csoportjuk van: a **foglalkozási szaknyelvek** (másként a **mesterségnyelvek**) és a **tudományos nyelvek**. Ezeknek, elsősorban azonban az utóbbiaknak a fejlettsége határozza meg ugyanis jelentős mértékben a nyelvek versenyképességét is (s nem – például – a hobbinyelvek vagy a szleng). Versenyképes nyelv nélkül pedig nincsen versenyképes társadalom sem.

Az írásbeliség megjelenése után, a műveltség gazdagodásával párhuzamosan gyarapodó nyelvi kifejezési igények kielégítésére egyre gyakrabban szerephez jutottak – többnyire fordítások vagy utánköltések formájában – a tudatos szó- és kifejezésalkotások. Éspedig már jóval a nyelvújítási mozgalom előtt, mert már a magyar középkorban is jelen volt – a laikusok érdekében – az akkori európai kultúra fogalmainak és megnevezéseinek az anyanyelven való kifejezésére való törekvés. Korán megjelentek tehát a spontán nyelvújítás mellett a tudatos szóalkotásnak az első példái. Rájuk is az jellemző, hogy ismert vagy ismeretlen szerzőik tudatosan figyeltek arra, hogy a jelölendő fogalmak valamely jellemző jegyét fejezzék ki, azaz: a többnyire névtelen szerzők tudatos fogalmi kódolást végeztek az esetek többségében, nem pedig szolgai fordítást. S ezzel be is léptünk – történeti értelemben is – a szaknyelvek kérdéskörébe. A mesterségnyelvekben, különösen pedig a tudományos nyelvekben ugyanis a mesterséges szóalkotásnak minden más területet felülmúlóan nagy szerepe van. A szakmai specializálódás a speciális ismeretek bővülését, a tudományok kibontakozása a szakmai szókincs óriási növekedését hozta magával. S mivel a szakmákban, tehát a tudományos nyelvezetben is az egyértelműség alapvető követelmény, a sponaneitásnak eleve nem lehet akkora szerepe, amit a többi nyelvváltozatban (legyen szó a köznyelvről vagy a nyelvjárásokról). Annál nagyobb szerephez jutott viszont a tudatos, tervezett és szervezett műszóalkotás és a szakmai nyelvi normaalkotás. Elegendő beleolvasnunk például a magyar szak- és tudományos nyelvek kialakulása idején, tehát a 18. század végén és 19. századnak főként az első felében készült vonatkozó munkákba, hogy lássuk, mennyire igaz ez.

Ami napjainkat illeti: 1) A tudományok nagy ütemű fejlődése korábban elképzelhetetlen mértékben felgyorsította a szaknyelvek bővülését. Ez értelemszerűen

a szakszókincsek, terminológiák és nomenklatúrák gyors növekedését jelenti. 2) A modern, „tudásalapú”, információs társadalmakra jellemző az új fogalmak gyors és tömeges elterjedése. Ennek következményeként a szakszókincsek minden korábbi korszakot felülmúló mennyiségben válnak általános használatúvá. 3) Az általános globalizálódás kísérőjelensége egyebek mellett a nemzetközi méretű szaknyelvi szabványosodás. Elég utalnunk az Európai Unióból jól ismert jogharmonizációra például, amely szükségszerűen hozza magával a fogalmi kiegyenlítődést és vele párhuzamosan a különböző nyelvi megnevezések egymáshoz közeledését. Ez utóbbin természetesen elsősorban az amerikanizmusok/anglicizmusok, tehát a magyar szempontjából idegen szavak, nevek és kifejezések terjedése, illetőleg a hozzájuk – például tükörfordítással – való igazodás értendő. 4) Az a tény, hogy több, az Európai Unióhoz csatlakozott országban megteremtették annak szervezeti-pénzügyi feltételét, hogy a rájuk zúduló idegen nyelvű terminológia legalább egy részét honi nyelven fejezzék ki, azt mutatja, hogy tisztában van a döntéshozók egy része a társadalom egésze iránti, az anyanyelvel kapcsolatos felelősségének. Annak, amit BENKŐ LORÁND így fogalmazott meg: „idegen nyelvi műveltségű szókincsünk sima átvétele is nyelvi gyarapodás, sőt nyelvünkbe emelésük és terjesztésük szükségszerű is, ha a mögöttük levő fogalom anyanyelvi szinten és eszközökkel megközelíthetetlen vagy nehézkes. De tudták azt is, hogy az anyanyelvi áttétel egy fokkal több ennél: a közkinccsé tevés megkönnyítése” (1999: 104). 5) A szaknyelvek története azt igazolja, hogy a nyelvek szó- és kifejezés-, illetőleg névkészletébe sikerrel be lehet avatkozni, sőt bizonyos esetekben célszerű, kívánatos, érdemes is ezt tenni. Támaszkodva arra a fölismerésre, hogy nincs versenyképes nyelv magas teljesítőképességű szaknyelvek nélkül, versenyképes anyanyelv nélkül pedig nincs versenyképes társadalom. A nyelveket tudó értelmiség önmagában nem elegendő: az új ismeretek bizonyos hányadát anyanyelven is szükséges széles körben elterjeszteni. 6) Természetesen „[s]em a magyar köznyelvnek, sem a magyar tudományos nyelvnek a története nem befejezett történet, nem lezárult vagy lezárható múlt. Egykori gondok, feladatok, a közmagyar ellenében ható tendenciák – ha más tartalommal más alakban is, de – újra jelentkeznek, válaszra, új válaszra várnak [...] Az egyik: a 20. században a nyelvi szétretegződés éppen a szaktudományi nyelvekben mutatkozik meg erőteljesen – még a rokon szakterületek között is. A másik: egyre inkább jelen van a magyar mellett az angol – mint tudományos és közvetítő nyelv, mint modern lingua franca [...] A gond jelen van tehát, s nem kicsi. A nyelvi, tudománytörténeti múlt azonban nemcsak tapasztalatokkal, tanulságokkal szolgál, de bátorít is. Azt bizonyítja, hogy efféle feladatokkal való küzdelem, a gondot okozó folyamatokba való beavatkozás nem reménytelen. Ha szükséges – kitartó erőfeszítéssel –, lehetséges is” (PUSZTAI 2005: 25).

4.3.2. A MESTERSÉGNYELVEK TÖRTÉNETÉBŐL

1. A régészeti kutatások alapján tudjuk, hogy már az ősmagyar korban voltak olyan emberek, akik kardokat, lándzsákat, nyílhegyeket, késeket készítettek egyéb elfoglaltságaik mellett. Voltak olyanok is, akik fegyvereket és más eszközöket (tarsoly- és üveglemezeket, ivókürtöket) díszítettek, s akik ékszereket is készítettek. Kelendő áruk voltak az íjak, elterjedt volt a fa, a csont, a bőr és az állatbél megmunkálása, a fafaragás, fazekak készítése, s ami fontos volt az akkori állattartás számára. A fafaragókból lettek az ácsok (az *ács* honfoglalás előtti ótörök jövevényszó a magyarban). Bizonyos azonban, hogy szaknyelvekről ebben a korban még nem beszélhetünk, csupán arról, hogy bizonyos fokú, a többi nyelvhasználóval szemben szókészleti többlet jellemezte a valamely speciális tevékenységet is űző embereket.

2. Szaknyelvtörténeti szempontból a vízvázaló a pásztorkodó, állattartó, illetőleg a földművelő nép soraiban bekövetkezett – nevezzük így: – **mesterségbeli szakosodás** volt. Több forrásból is igazolható, így például a személynevek alapján is (vö. a régi magyar *Mezarus* = Mészáros, *Pinter* = Pintér 'bognár', *Tymar* = Timár 'börccserző' személyneveket), hogy a magyarság körében a 11. században ez a folyamat intenzív volt: ettől fogva már különböző foglalkozási ágakról beszélhetünk. A szaknyelvek értelemszerűen a szakmák kialakulásával párhuzamosan formálódtak. Idővel megjelentek speciális rátermettséget, tudást feltételező foglalatosságok (famegmunkálás, az állatbőr feldolgozása, például lábbelik varrása – a *varga* a *varr* ige származéka –, a vas megmunkálása, a fazekasság bizonyos elemei, stb.). Ez a folyamat vezetett el bizonyos népi mesterségek (kovács, varga, szakács, lovász, szűcs, méhész) formálódása, majd a házi kisipar felé. Ezt követte az ómagyar korban meghatározott szakmák differenciálódása, illetőleg önállósodása, a szakmát űzők társadalmi elismertségének növekedése, majd később szervezeti önállósodásuk, ti. céhekbe tömörülésük. Néhány számadat: „Sopron kézművességének keresztmetszete a XV. század közepén azt mutatja, hogy az iparosok 70,6 %-a kétség kívül csak iparos, vagy mindennekfelett iparos, és csak mellékesen foglalkozik szőlőtermesztéssel. A többi egyharmad is elég intenzíven űzi mesterségét, gazdagságuk súlypontja azonban a bortermelés és a kereskedelem” (Szűcs 1955: 65). A 15. század elején Budán 58 különböző iparág volt jelen, 1440-ben Sopronban 52, a 15. század közepén a fejlett városokban átlagban több, mint 70 (i. m. 67). Céhalapítások: 1429: Kassán a takácslegények, 1433: Pozsonyban a pékek, 1479-ben Kolozsvárott a szűcsök, 1502-ben ugyanott a szabók, 1511-ben Késmárkon a kovácsok (i. m. 76–79). A mesterségbeli szakosodás révén jelentek meg az olyan szavak a nyelvjárásokban, amelyeknek zömét a közösség már nem vagy legfőljebb passzív szinten ismerte. A népi kismesterségek, a háziipar különböző területei a maguk fejlődésével, beleértve szakszókincsük bővülését is, előkészítői voltak a későbbi, a korábbiakhoz képest magas szinten művelt szakmáknak és a nyelvjárási szókincs általános nyelvjárási és speciális nyelvjárási szavakra (szakszavakra) való tagolódásának.

3. A mai szaknyelveknek az előzményei a népi mesterségekhez köthető szavak és kifejezések voltak. Szakmát tudni mindig is azt jelentette, hogy a szóban forgó személy a többség számára ismeretlen speciális tudás birtokában van. Ennélfogva a valamely szakmához tartozásnak megvolt és ma is megvan a maga tekintélye. Minél inkább differenciálódik egy társadalom, annál differenciáltabb a szakmák, foglalkozások tekintetében is. Arra vonatkozóan, hogy hány szakma lehet egy mai társadalomban, eltérő becslésekkel lehet találkozni. A Kürschners Deutscher Gelehrten-Kalender szerint például kb. ezer van. Ennek ismeretében már kevésbé csodálkozhatunk azon, hogy a mi korunkban a köznyelvi szavak számát messze meghaladja a szakmák szavainak a száma: a szakszavak (beleértve a tudományok szakszavait is) tehát nyomasztó fölényben vannak a köznyelvi szavakkal szemben.

4. Az ómagyar korra vonatkozóan az e korbeli nyelvemlékek alapján megállapítható, milyen mesterségeket folytattak, foglalkozásokat űztek bizonyos csoportok tagjai. A Tihanyi apátság alapítólevelében (1055) például az apátság alá rendelt szolgák között 2–2 kovács, kádár, molnár, szakács, varga, valamint 1–1 aranyműves, esztergályos, mosó és szücs, továbbá 60 szántó szolga, 20 szőlőműves, 20 lovas, 5 lovász, 3–3 gulyás, 2–2 kanász és méhész van említve. Nyilván mindegyik foglalkozás űzői használtak csak rájuk jellemző szavakat is. Az ősi faművességből a 11. század elején szakosodással váltak ki a kádárok. Az aranyművesek szerepe a kereszténység fölvétele után nőtt meg: a szertartásokhoz kegytárgyakra is szükség volt. Fontos feladatot láttak el az ácsok, a tímárok, a kenyérsütők, a mészárosok, a pénzverők, a kötélverők, a szíjgyártók és a kővágók is. Nem feledkezhetünk meg arról, hogy az apátságok, kolostorok nemcsak a hitélet központjai voltak, hanem iskoláik, könyvtáraik, gyógyszerházaik, kórházaik, árvaházaik, menhelyeik révén fontos kulturális műhelyek is. Ezekben honosodott meg nem egy későbbi foglalkozási ág (például a viaszöntés), a kertészetről nem is beszélve. Említettük, hogy a 11. században nagy fokú mesterségbeli szakosodás ment végbe a földművelő és pásztorkodó nép soraiban. Lökést adott e folyamatnak a településszerkezet lassú átalakulása is, amely magával hozta a kereskedő- és kézművesréteg megerősödését. Egyre több, korábban a háziipar keretei között űzött foglalkozási ág vált mesterséggé. Művelőik – nyugati mintára – céhekbe tömörültek, jelentős részük a 14. és 15. században. (S hogy mennyire maradandó intézményi forma volt a céh, mutatja, hogy végleges felszámolásukat csak 1872-ben mondta ki az ipartörvény.) Az első céhszabályzatot Nagy Lajos hagyta jóvá 1370 körül, s abban már 19 szakma volt említve. A 14. században szerveződtek céhes társaságba egyebek mellett a mészárosok, sütők, tímárok, csizmadiák, vargák, szíjgyártók és nyergesek. Különösen fontos volt állami szempontból a bányászati tevékenység (Erdélyben sőt, a Felvidéken ércet bányásztak: az 1300-as években a kibányászott európai arany több mint háromnegyede magyarországi volt). A szabad királyi városok további fejlődési lehetőségeket kínáltak: elsősorban az iparosok és kereskedők kaptak ezekben a városokban kiváltságokat, könnyítéseket. A mezővárosok kevésbé, mert nem volt teljes önállóságuk (l. PETROVÁČZ 2000).

5. Szakszavak (mesterszavak, mesterségszók, műszók) elő-előfordultak szótárakban, szójegyzékekben is (például PPB. 1767), a későbbi szakszótárak (vagy műszótárak) előzményei azonban a műszójegyzékek voltak. Az első 1777 körül készült (Benyák Bernát), s ebben fordul elő egyebek mellett a *névmássa* 'névmás', a *jövendő* 'jövő idő' és a *helyes írás* 'helyesírás'. Fábchich József jogi műszótárt állított össze, Földi János 1793-ban botanikait. A kor szerzői feldolgozták általában a szóba jövő előzményeket, így azokat a körülírásokat is, amelyek olyan tárgyat, jelenséget, fogalmat jelöltek, amelyek a magyar nyelvközösségben ismeretlenek voltak, így magyar megnevezésük sem volt. Korai szójegyzékeink azt bizonyítják, hogy az idegen kifejezések, szavak, nevek magyarra fordításának, illetőleg körülírásának a lehetőségével tudatosan éltek a szerzők. Murmelius (1533) szójegyzékében például *mindenkor farka ingató madár* a barázdabillegető, *hidegben kántáló madár* a téli pinty, *tenger szigetében tojó madár* a jégmadár. Márton József latin–német–magyar szótárában (1818) a lat. *diameter* magyar megnevezéseként Pápai Páriz Ferenc szótárának Bod Péter-féle kiadásából szerepelteti a következőt: *hason kétfelé oszló linája* [= *linea* 'vonal, vonalzó'] *valamelly kerek testnek*, de szerepelteti az *átmérő* és a *középszelő* főneveket is.

6. A Magyar Tudományos Akadémia kezdeti feladatai között szerepelt a magyar szókincs lehető teljes felgyűjtése és közzététele. E célból szorgalmazták a mesterségekhez kötődő szakszavak gyűjtését. 1831-ben alakult egy bizottság (előadója Vörösmarty volt), amely a tagokhoz fordult: „Gyűjtsék a’ tagok a’ menyinyire alkalmok van [...] a’ városi és falusi mesteremberek’ műszavait” (GÁLDI 1957: 444). Az 1832 és 1835 között összegyűjtött anyagot azonban nem adták ki, ezért 1882-ben úgy döntöttek, kiegészítik az addig gyűjtötteket, s ezúttal az ipartestületekhez, tehát magukhoz az iparosokhoz fordultak a „magyar mesteremberek között divatozó műszavak” összegyűjtésének a céljából. A főlhíváshoz kérdőívet és egy, az asztalosság köréből vett mintát is csatoltak. Az egész anyagot Frecskay János szerkesztette meg (Mesterségek szótára. 1. rész. Ötven iparág leírása. II. rész. Ezen iparágak összesített magyar–német és német–magyar szótára. Budapest, 1912). A szótár jól használható forrás minden hasonló célú követő vizsgálat számára. Néhány példa: *szívószék* 'faragószék', *illed* 'illik, passzol' (kádármesterség), *kocog* 'ütöget', *lappaszt* 'elvékonyít' (könyvkötőmesterség), *fejölték* 'a lábszár és a lábfej érintkezési helye, hajlása', *fiszli* 'a sámfa feje', *flekk* 'a sarkot alkotó részek' (cipésmesterség).

7. Amíg nem jelenik meg a tudományos (tudatos, mesterséges) műszóalkotás, addig csak népi (motivált, laikus, spontán) szóalkotásról beszélhetünk. A magyar nyelvközösségben az előbbi a középmagyar kortól igazolható, bár egy-egy szabályt erősítő kivétel lehetséges. Tehát a magyar nyelvtörténet nagy részében csak népi szóalkotás volt az élet minden területén, a népi mesterségek esetében is. Azaz a korai „szakszavak” is vagy képzéssel és összetétellel keletkeztek, vagy idegen szavak átvételei, esetleg fordításai voltak. S ahogy terjed az írásbeliség és az iskoláztatás, ahogy megszerveződnek az ipartársulatok és -testületek, egyre inkább

terjednek a standardizált műszavak is, visszaszorítva az eredetiek, a népi eredetűek egy részét. Ez a folyamat akkor gyorsult föl, amikor a korábbi gyakorlatot, hogy ti. a valamely mesterség elsajátítását megcélzó fiatalok tanoncként, majd segédként, illetőleg mesterlegényként egy-egy mesternél dolgozva sajátítottak el valamely szakmát (asztalos, ács, bádogos, bognár, cipész, kalapos, kefekötő, kovács, kőműves, lakatos, molnár, órás, ötvös, szíjgyártó, pék, rézműves, szabó, szűcs, takács stb.). Hivatalos vizsgát is le kellett tenniük: a mestervizsgák szigorúak voltak, az érintetteknek csupán egy része jutott el erre a fokra. A döntő fordulatot az hozta el a 20. században, hogy intézményesült a szakoktatás, amely nemcsak az egységes, kodifikált szaknyelvet, hanem – mivel az oktatás köznyelven folyt és folyik – a köznyelvet is közvetítette.

8. A falvakban az iparosemberek nyelvjárási beszélők voltak, s a szakszavakat is nyelvjárási formában használták. Mivel tehát ez a réteg a falusi kultúrának, a nyelvjárási létformának volt szerves része, sajátos szakmai nyelvhasználatuk miatt, azaz az általános nyelvjárási szóhasználattól eltérő lexikai regiszterük miatt a nyelvjáráskutatók érdeklődési körébe kerültek. Kezdetől fogva leginkább azonban a földműveléssel, a hagyományos paraszti életmóddal összefüggő nyelvhasználati területek tipikusan nyelvjárási szókincese vonzotta a dialektológusokat (lásd a nyelvatlazokat és a tájszótárakat is).

4.3.3. A TUDOMÁNYOS NYELVEK TÖRTÉNETÉBŐL

1. A tudományos nyelvek szókészlete eredet szempontjából több rétegből tevődik össze. Első, illetőleg alaprétégét a népi, laikus természetismeret szavai, tehát többnyire régi szavak alkotják (példákat a legjobban kutatott orvosi nyelvből veszünk: *ájulás, fulladás, süketség, szemfolyás*). Második rétege kontaktushatás eredményeként született és születik, ide a jövevény- és idegen szavak tartoznak (*chirurgia, epilepszia, lepra, medicina, medikus, pestis, röntgen, stroke/sztrók, terápia*). Ezeknek a szavaknak a közvetítésében Magyarországon kezdetben a szerzetesek (bencések) játszották a legfontosabb szerepet, akik oktattak és gyógyítottak is. Szent István korában megjelentek már a későbbi patikák ősei. 1000 és 1400 között 75 kolostori ispotály és még leprosóriumok (lepratelepek) működtek. Gellért püspök Deliberációjában említve vannak egyebek mellett a következő egészségügyi szavak latin eredetijei: *ájulás, chirurgia, epilepszia, fulladás, lepra, medikus, mérgezés, pestis, süketség, szemfolyás, vérfolyás, vérvizelés, vízkórság*. A harmadik réteg ma már a legszámosabb: ezt a tudatos műszóalkotással létrehozott szavak alkotják. A tudományok kialakulási folyamatában kezdetől fogva jelen volt a tudatos szóalkotás, névadás, s ez a tevékenység jó ideje már mindegyik tudomány esetében megfelelő felkészültséggel és apparátussal végzett célirányos tevékenység. Mesterséges, tudatos, rendszeres szógyarapítás, terminológia- és nomenklatura-alkotás tehát azóta van, amióta tudomány van. A tudományos

nyelveket az állandó **nyelvújítás** jellemzi. Nyelvújításon szűkebb értelemben a tudatos, mesterséges, rendszeres és nagyobb mennyiségben történő szó- és névgyarapítást, azaz a terminológia- és nomenklatúraalkotást értjük. Az egyetemekhez kötődik a középkortól fogva a tudományos nyelvek sorsa. Tudvalévő, hogy Európában a latin a görögtől (ógörögtől) vette át a tudományos nyelv szerepét. A latin az egyetemek és a tudományok évszázadokon át egyeduralkodó nyelvivé annak révén vált, hogy a katolikus egyetemeken mindenhol a latin volt használatban, közvetítő nyelvként is. (Ezt elősegítette minden bizonnyal az is, hogy a vezető európai egyetemek eleinte olasz- és franciaországi egyetemek voltak, s az olaszoknak és franciáknak a latin könnyebb volt, mint az ógörög.) A medicina a 13. század óta egyetemi diszciplína Európában. (A gyógyszerészet, sebészet és szülészet viszont ki volt tiltva az egyetemekről, mert mesterségeknak tekintették őket. Ennek következtében e három terület szakszókincsére a latin nem gyakorolt akkora hatást, mint a többire. Ez utóbbiak szókészletében ennek következtében kisebb a latin, s nagyobb az anyanyelvi rész.) A 16. századi kezdemények a nemzeti szaknyelvek kialakítására nem a nemzettudat alakulásával voltak összefüggésben, merthogy akkor ilyen még nem volt. A fő szerepet a humanizmus, legfőképpen azonban a reformáció játszotta. Egyrészt azzal, hogy – az orvosi nyelv szempontjából nézve, amely a legtöbb tudományt e tekintetben jóval megelőzte – az egészséget teológiailag is alátámasztva értékévé, a vele való foglalkozást a korábbinál fontosabbá tette. Másrészt azzal, hogy iskolák létrehozására, a világi tudományos ismeretek tanítására és terjesztésére nagy súlyt fektetett. Harmadrészt pedig azzal, hogy az anyanyelven való igehirdetés általánossá tételével „helyzetbe hozta” a népnnyelveket. Mindezzel pedig tekintélyt adott a népnnyelveknek (korabeli latin kifejezéssel: *lingua vulgaris*-oknak, mai terminussal: *vernakuláris nyelvek*-nek), a velük való foglalkozás föllendülését segítve ezzel. A tudományos terminológia és nomenklatúra bővülése és rögzülése párhuzamosan futó folyamat kezdettől fogva. A rögzülést elősegítő tényezők a könyvnyomtatás megjelenése és elterjedése, a szójegyzékek, szótárak egységesülése, illetőleg az egyetemi oktatásban a tananyagoknak a szakkönyvekben, illetőleg tansegédletekben terjedő egységesedése volt.

2. Ami a magyar vonatkozásokat illeti: bizonyos tudományok a középmagyar korban jelennek meg a magyar nyelvközösségben, a tudományok mai értelemben vett professzionalizálódása Magyarországon azonban a 18–19. századhoz kötődik. A tudományok elterjedésében fontos szerepet játszottak a nyugati egyetemeken tanult magyarországi hallgatók, a peregrinusok (számuk egyes becslések szerint 1000-tól, az államalapítástól 1918-ig százezer körülire tehető). Mivel pedig az európai egyetemeken évszázadokon át latinul folyt az oktatás, mindazon magyarországi diákok, akik külföldi egyetemeken tanultak, a latin szakszókincset sajátították el. A humanizmus korában kezdett európai értelmiségi körökben világossá válni, hogy a népnnyelvek rászorulnak szakszavak létrehozására, mert a tudás terjesztésének – a latint nem ismerők számára – az anyanyelv az egyetlen lehet-

séges útja. A magyar nyelvtudományban úgy tartjuk számon, hogy bár voltak bizonyos szórványos előzmények, Sylvester János óta beszélhetünk többé-kevésbé következetes tudatosságú terminológiaalkotásról (ő alkotta meg például a *köz-név*, *tulajdonnév* műszókat). A magyar tudományos szaknyelvi nyelvújítás első nagy alakja azonban Apáczai Csere János volt, aki Magyar Enciclopaedia című munkájában számos, maga által alkotott új tudományos műszót közölt. Apáczai a görög Theodorosz Gaza példáját követve számos új elnevezést alkotott, abban a Gazától megerősített meggyőződésében, hogy új nevet adni, új szót alkotni minden időben szabad, ha szükség van rá, s hogy ezt nem végezheti a tömeg, csak a tudományokban tájékozott ember. „Ki sem lehet mondani, hogy [Gaza] szavai mekkora önbizalommal, lelkesedéssel és bátorsággal töltötték el szívemet [...], ami Gazának latin városban, görög származása ellenére nemcsak hogy nem volt tilos, hanem amint látom, minden tekintetben nagy hasznára is volt maguknak a latinoknak, azt énnekem, amikor saját anyanyelvemről van szó, tulajdonképpen nemcsak hogy szabad megtennem, hanem égetően szükséges is” (79). Meg is tette. Neves szerzők művei alapján előbb összefoglalta latinul az anyagot, hogy „azután könnyebben átültethessem azt egy másik nyelvre: a tudomány számára teljesen idegen magyar nyelvre” (uo.).

A hazai szaknyelvnek a nemzetközivel való szoros összefüggése világos volt, elődeink is követők, átvévők voltak – azzal a különbséggel, hogy nekik maguknak kellett funkcióképes anyanyelvi szaknyelveket létrehozniuk. A magyar tudományos nyelvezet kialakításának elsődlegesen gyakorlati okai voltak, de a szerzők tevételes részvételét érzelmi tényezők is segítették. Tudatosult bennük ugyanis, hogy az anyanyelv fejlesztésének közösséget segítő szerepe van. Apáczai ezt írta: „különféle népeknek különféle anyanyelven írott könyveire bukkantam. Igen nagy és tartós csodálkozással jó ideig lapozgattam bennük előre és hátra, s rájöttem arra: nem csoda, hogy azok a népek tudás és műveltség dolgában túlszárnyalnak bennünket, hiszen az összes tudományokat anyanyelvükön olvassák és közlik, tanítják és tanulják [...] minden gondolatomat az a vágy fogta el, hogy segítsék szülőhazámon”. Ő terjesztette el az *anyanyelv* szót, amelynek előzményei az *anyjok tejével szoptott nyelv*, illetőleg az *anyai nyelv* voltak (vö. latin *lingua materna*, német *Muttersprache*). A tudományok magyar neveire ő tett elsőként javaslatot, például: *medicina* : *orvosi tudomány*, *ökonómia* : *gazdasági tudomány*, *geográfia* : *földleírás*, *etika* : *erkölcsi tudomány*, *antropológia* : *emberismertetés*. Magyarországon a felvilágosodás korától kezdve már majdnem az összes, ma ismert szókincsgyarapító eljárásmodot alkalmazták a szaknyelvek bővítésén munkálkodók. Azaz: népnyelvi szavak kiemelésével, régi szavak használatba vonásával, idegenből való fordítással (tükörszavak alkotásával), a szóalkotás különböző módjaival és idegen szavak átvételével. Földi János ezt írta 1801-ben: az állatnevekkel is „én azt tselekedtem, hogy minden kapható, régi, és újabb Magyar Könyvekből, azokat szinte esztendőktől fogva szedegetem, a’ Köznép között is, hogy mit miképpen nevez [...] A’ hol mind ezekből kifogytam [...], vagy az Ál-

latnak nevezetes főbb tulajdonságából, vagy idegen Neveinek fordításából, Nevet adtam, vagy a' könnyű ki mondásuakban valamelyik idegent azon szerint megis hagytam" (VIII). Kis János 1840-ben azt írta: ha a szókincsbővítés „jól gondolt elvek szerint, a' nyelv természete' 's a' kifejezendő tárgyak' helyes ismereténél fogva történhetik meg, annyiban sok tudós' egyesített szorgalmától legelőbb remélhetni jó sikert" (249). Egyértelmű tehát már régóta, hogy a „tudományok nyelvében nagyobb szerepe van a tudatos nyelvalakításnak, a tudatos szóalkotásnak, nem utolsósorban a terminológiai igény, sőt kényszer miatt" (PUSZTAI 2005: 14). Szakmai körökben nálunk a madártani nomenklaturát szokás felhozni annak igazolására, hogy kellő körülményekkel milyen színvonalas magyar szakszókincs-rendszer alakítható ki.

Az új szakszavak megalkotása azonban önmagában nem elegendő: el is kell fogadtatni, el is kell terjeszteni őket, mindenek előtt a szűkebb szakmában. Az elterjesztésnek a gondolata, főként igénye nálunk a 18. században bukkan föl, amikor fölvetik egy tudós társaság létrehozásának az ötletét. Először Bél Mátyás, 1718-ban. 1756-ban Bod Péter követte őt. A sorban kiemelkedik Bessenyei György, aki 1781-ben írta meg 1790-ben közzétett javaslatában, hogy „a legegyszerűsebb út és a legtökéletesebb eszköz: tudniillik *egy tudós magyar társaságnak felállítása*, amelynek egyedülvaló dolga az lenne, hogy a mi nyelvünket minden tudva lévő dolgokra kiterjessze, annak szólásának formáit kipallérozza" (THIMÁR 2007a: 643, l. még THIMÁR 2007b). Bessenyei fogalmazza meg a nevezetes, programadó tételmondatot is: „Minden nép a maga nyelvén lett tudóssá, de idegenen sohasem". A terveket végül az 1825-ben alapított Akadémia irányításával és ösztönzésével valósítják meg a reformkorban. A magyar nyelv szempontjából oly fontos intézmény egyedüli céljává azt tették, „hogy munkálódása által hazánkban a' tudományok és szép művészetek honni nyelven míveltessenek" (idézi KÓNYA 1994: 63). A Tudós Társaság (az Akadémia korábbi neve) tevékenységi területeit szemlélve jól látszik az az óriási feladatkör, amelynek irányítását az Akadémia vállalta, s amely területek közül a tudományok magyar nyelvűségének a kiépítése kiemelt fontosságú volt. Teleki József, az Akadémia első elnöke 1843. évi elnöki megnyitó beszédében mondta a következőket: „Hazánk míveltségének ez állásában egy csupán nyelvmívelő, egy csupán philológiai társaságtól mit lehetett volna várni? [...] A nyelvnek csak a használat ad életet; hogy a nyelvet csak a gyakorlat mívelheti sikeresen és annak a nemzet műveltségéhez, különösen tudományos kiképzéséhez kell alkalmazkodnia". Illetőleg: „A nyelv, nemzetiség [= nemzet] és a tudományok [...], ezen három élénkbe szabott tárgynak szerencsés öszvesítése dicső feladatunk" (idézte KÖRMENDY-MÁZI 2005: 230, 231).

3. A tudományok magyarnyelvűségének megteremtése hosszú folyamat eredménye volt. Annak szemléltetésére, hogyan kezdődött a magyar nyelvű tudományművelés, időbeli sorrendben megnevezzük az első, magyar nyelven közzétett műveket: 1549: Dévai Bíró Mátyás könyve az első, magyar nyelven írt magyar nyelvten, az „Orthographia Vngarica. Azaz Igaz iras Modiarol valo tudoman(y)

Madjar neluenn irattatott”; 1559: az első magyar nyelven megjelentetett történeti munka Székely István „Chronica ez vilagnac yeles dolgairól” című műve; 1565: Werbőczy István nevezetes törvénykönyvét Weres Balázs ültette át magyarra: „Magyar decretum, kyt Weres Balas a deakbol, tudni illyk a Werbewczy Istvan Decretomabol, melyet Tripartitomnak neweznek, magyarra forditot”; 1577: az első orvosi könyv, Lencsés György *Ars medica* című, magyar nyelvű könyve (csak 1943-ban jelent meg); 1577: a legrégebbi magyar nyelvű matematikakönyv, az „Aritmetica, az az a szamvetesnec tvdomania, mell(y) at tvdos Gemma Frisiusnac szam-vetesbeol magyar nyelure ... forditattot” (a továbbiakat is l. in GAZDA–STEMLER 2005: 47–317).

4. A tudományok műveléséhez a tudomány emberei kellene. A 18. század végén azonban aligha beszélhetünk szakértelmiségről. Igaz viszont, hogy volt egy olyan értelmiségi réteg, amelynek tagjai sokféle szellemi tevékenységet folytattak. Ez volt az az időszak, amelyben a professzionalizálódás fölerősödött. A tudományok önállósodásának és intézményesülésének évszázada azonban Magyarországon is a 19. század volt. A 19. században jelentkezik a tudományos ismeretterjesztés szélesebb körű igénye, s kéz a kézben járt a magyarnyelvűség iránti igény növekedésével.

A magyar tudományos nyelvek kiteljesítésében, illetőleg kiművelésében két intézmény játszott meghatározó szerepet: az Akadémia és az egyetem. Mert ez a két intézmény volt az, amely jó ideig egyedül biztosította az anyanyelvű tudományművelést, a tudományos képzést és a tudományos ismeretterjesztést. Azt a három területet tehát, amely biztosítani képes a tudományok és a tudományos nyelvek fejlesztését és a tudományos ismeretek továbbáramoltatását. Ezekhez társultak idővel az önszerveződéssel létrejött tudományos társaságok.

A tudományok szakszókincse minden időben jelentős mértékben tudatos szóalkotással, szaknyelven szólva „műszóalkotás”-sal jön létre. A szakmai nyelvújítás a szükség diktálta korparancs volt, amely nélkül nem jöhetett volna létre versenyképes magyar tudományos nyelvezet sem. Az előző évszázadok magyarító kezdeményezései, folyamata után a felvilágosodás idején, a XVIII. század végén vált mozgalommá a nyelvújítás. A nyelvújítás a tudományos nyelvek területén is elvégezte a korszellemről rá ruházott feladatát, hiszen ma is több ezer olyan szót használnak a különböző tudományokat magyar nyelven művelők, amelyek nyelvújítási alkotások. Neológia és ortológia viszonyában nem kevés vita volt, ám idővel a józanság és a tudományos elvszerűség diadalmaskodott az Akadémián is. „Az Akadémia elvként azt mondta ki, hogy a tudományos műszók (terminológia) magyarítása kívánatos, de a műneveké (nomenklatúra) nem” (KOVALOVSKY 1955: 310–311). Az Akadémián kívül Szily Kálmán irányításával a Természettudományi Társulat és folyóirata, a Természettudományi Közlöny tett legtöbbet az egységes magyar tudományos nyelvek kialakításáért. A korszerű elveket Szily Kálmán foglalta össze emígyen: „I. ha nincs valamely fogalomra nemzetközi műszó, használjuk a magyarban meglévő alkalmas szót, vagy alkossunk újat, de

nyelvünk törvényei szerint; 2. ha van helyes magyar műszónk, használjuk ezt az idegen helyett; 3. a helytelenül alkotott, de már meggyökerezett magyar műszót használjuk továbbra is; 4. megfelelő magyar szó híján használjuk a nemzetközi szót, de lehetőleg megmagyarosítva” (KOVALOVSKY 1955: 312).

5. Hogyan állunk napjainkban? A korábbi állapotokhoz képest a terminológia-fejlesztés lehetőségei és kényszere tekintetében a legnagyobb különbség a múlt és a jelen között az, hogy egyrészt új tudományágak, részdiszciplínák születtek (nem is kevés), másrészt hogy exponenciálisan fejlődik a tudomány. Harmadrészt pedig az, hogy az angol nyelvhez kötöten születtek a legtöbb új tudományos föl- ismerés, fogalom, szakszó, s a többi más nyelvű közösség tagjai számára az angol az új tudományos ismeretek és szakkifejezések elsődleges forrása (az angol a tudományokban „korunk latinja”, szokás mondani). A tudományok egy része szakszókincsének elangolosodása ezzel magyarázható. PÉNTÉK JÁNOS azt írja: „Most úgy tűnik, hogy a fordítottját éljük át annak, amit Apáczai érzett annak idején. Azt tudniillik, hogy naggyá csak más nyelven válhat a nemzet, a sajátján már nem. De vajon így van ez?” (2004: 242) – fogalmazza meg kétségeit kérdő mondat formájában. A kérdést élére állítva így fogalmazhatunk: meg tudják-e, illetőleg meg akarják-e tartani versenyképességüket a kisebb nyelveket és kultúrákat hordozó közösségek azzal, hogy az anyanyelvű tudományműveléssel, az anyanyelvű tudományos képzéssel és az anyanyelvű tudományos ismeretterjesztéssel anyanyelvük magas teljesítőképességét biztosítják, vagy nem. Axióma ugyanis, hogy a nyelvek csak a szaknyelvekkel válnak teljessé, versenyképessé. Jól ismeretes a kisebbségi kétnyelvűség-kutatásból, hogy az egyik legsúlyosabb anyanyelvi gond kisebbségi körülmények között éppen az anyanyelvű szaknyelvi regiszterek részleges hiánya. Ha ez a hiány az anyaországi nyelvhasználatban is jelentkezik, akkor ez a nyelv egészére nézve baljós előjel. GLATZ FERENC szerint „minden tudományos tevékenységnek létezik nemzeti funkciója: az anyanyelvi tudományosság modernizációja és fenntartása. A csak az anyanyelvet beszélő lakosság értelmi színvonalának emelése. Amennyiben nem lesz a 21. században színvonalas műszaki és természettudományos anyanyelvi publikációs rendszerünk, ha nem lesz e diszciplínáknak magas színvonalú anyanyelvi fogalmi rendszere, kifejezési eszköztára, akkor nem lesz világszínvonalon álló tanárképzés, közép- és alsó fokú oktatás, tankönyvirodalom. Így a magyar anyanyelvűnek született gyermekek eleve hátrányba kerülnek a nagy anyanyelvi kultúrák gyermekeivel szemben” (GLATZ 2002²: 21).

A tudományos nyelvekben olyan hatalmas szókincs halmozódott föl, amelyről többnyire fogalmunk sincs. A tudomány és a technika fejlődésének a következtében a magyar nyelvnek is a szaknyelvek a szókészletükben leginkább gazdagodó részei. A szaknyelvekre mindig is jellemző volt, hogy számos jövevényszó, idegen szó volt bennük. A magyar szaknyelvekre korábban a latin, majd a német gyakorolta a legnagyobb hatást, újabban s minden korábbit meghaladó módon és mértékben az angol.